

— Арк. 267. 12. ДАМО. — Ф. 1. — Спр. 554. — Арк. 202. 13. Там само. — Арк. 165. 14. Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 561. — Арк. 201. 15. Там само. — Спр. 541. — Арк. 62. 16. Там само. — Ф. Р—8. — Оп. 1. — Спр. 184. — Арк. 4. 17. Там само. — Арк. 21. 18. Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 625. — Арк. 24. 19. Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 434. — Арк. 72. 20. Там само. — Арк. 81.

Ю.О. Шульжик, І.В. Огірко

Львівський регіональний інститут державного управління
Української Академії державного управління
при Президентіві України

МЕХАНІЗМИ ГОЛОДОМОРУ ТА КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ КІНЦЯ 20-х — ПОЧАТКУ 30-х років

© Шульжик Ю.О., Огірко І.В., 2003

Висвітлено комплекс питань, причини та наслідки трьох голодоморів в Україні, скоєних і утаємничуваних тоталітарною державою СРСР. Пояснюються механізми голодомору та колективізації в Україні кінця 20-х початку 30-х років.

Кілька десятиріч тема голодомору в Україні знаходилася поза увагою дослідників. Офіційно голод не існував [4]. Слова “голод” в науковій літературі радянських часів стосовно голодомору не вживали. У тоталітарній державі СРСР мовилося лише про “неврожай”, “продовольчі утруднення” та хлібозаготівлі⁴.

Українська нація протягом багатьох століть перебувала під владою чужинців, але в цей же час вона була керована національним інстинктом самозбереження. Різні частини національного цілого перебували під владою різних держав із різними правовими системами, різними уявленнями про цінності людини, її права. З XIII століття соціальна структура українського суспільства не мала своїх інституцій: законодавчої влади, армії, правоохоронних органів тощо. Народ під час поневолення прагнув до відновлення своєї державності, намагаючись сформувати свідому, патріотичну українську еліту для формування національних потреб.

Перша згадка про голод в Україні з’явилася у 80-х роках ХХ ст. Так, у 1988 році про голод в Україні розповіли публіцисти А. Аджубей у спогадах про М. Хрущова “Те десять лет” та А. Стреляний в публікації “Последний романтик”. Наступного, 1989 р., зі статтею “Жорстокий хліб: Про становище колгоспного селянства на Україні у перші повоєнні роки” виступив І. Кожукало. А в 1990 р. з’явилася вже ціла низка публікацій А. Перковського та С. Пирожкова: “Демографічні втрати народонаселення Української РСР” [2].

Після Першої світової війни створились сприятливі умови для відновлення української державності.

Асоціацією дослідження Голодоморів в Україні проведена колосальна робота. Її членами та іншими вченими зібрана велика кількість документів, які доводять: на Україні навмисно планувався та здійснювався голодомор з метою приборкати національно-

⁴ Тут і далі витяги з документів, самі документи подаються мовою і стилем оригіналу.

визвольний рух, не дозволити в майбутньому боротьбу українців за вихід з-під влади чужинців.

У 1934 р. виголошено смертельний для українського народу вирок: “Українська інтелігенція не заслуговує на довіру”. Почалися масові репресії. До початку Другої світової війни було репресовано понад 500 тис. осіб. Були репресовані не тільки вчені, а й просто активні, національно свідомі, відважні та рішучі люди. Щоб послабити національно-визвольний рух і не дати йому поширитися із західних областей України на східні, із західних областей вивезено в Сибір понад 1 млн. осіб. У Наддніпрянській Україні виморено голодомором близько двох мільйонів осіб [3].

Було поставлено собі за мету звести до мінімуму інтелектуальний потенціал української нації. Скоротилася чисельність українців в органах влади. Наприклад, у 1929 р. у районній владі перебувало 75,9 % українців, в окружній — 53,5 % , в обласній — 26,8 % . У 1924 році в Україні проживало 7 % росіян, на вищих посадах перебувало — 71 %. Українців в Україні на той час проживало 80 % , на вищих посадах перебувало — 3 % . Систематично зменшувалася кількість шкіл із українською мовою викладання, а російськомовних — збільшувалася (*цим самим було порушено Конвенцію ООН “Про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14.12.1960 року”*) [8].

На національні зрушення в Україні наприкінці ХХ ст. влада відповідала геноцидом нації. Велика ідея національної свободи потребувала сильних особистостей, із західних областей України їх було сотні тисяч.

В Україні Голодомори 1921—1923 рр., 1932—1933 рр. та 1946—1947 рр. були періодами не просто тихого вимирання терпеливого народу. Це були етапи особливо активного пробудження народу до захисту своїх національних інтересів. Саме тому імперія обдуманно планувала і завдавала жорстоких ударів, що були розраховані не на “покарання” непокірних, а на фізичне винищення українців.

Голодомори виявилися дієвішою зброєю, ніж депортації, військові експедиції, розстріли на місці та арешти. Геноцид проти українців був добре спланованим і продуманим. З часом методи геноциду урізноманітнилися і дикунська жорстокість, так як і ненависть, до українців зроста. **Без знання національної історії, зокрема, знання Голодоморів, без повернення шанобливого ставлення до своїх дідів-прадідів та могил своїх пращурів не можна консолідувати націю. Незалежній Україні потрібна історична правда.** І ця правда має бути встановлена незалежним міжнародним судом на основі об’єктивних доказів за допомогою законної кримінально-процесуальної процедури. Це наш обов’язок перед пам’яттю загиблих одноплемінників. Пам’ять про мільйони замордованих імперією в ХХ ст. українців допоможе консолідації нації в ХХІ ст.

За часів Першої світової війни були об’єктивно сприятливі умови для створення національної держави, але нація суб’єктивно не була до цього готовою. У період Другої світової війни нація суб’єктивно дозріла до будівництва незалежної держави, але об’єктивні умови усунули таку можливість.

Наприкінці ХХ ст. об’єктивні умови склалися сприятливо для проголошення незалежності, суб’єктивно нація була готова до цього і, скориставшись нагодою, проголосила незалежність.

Нація вміє надолужувати власні промахи. Вона почала будувати державу. Вперше після ХІІІ ст. українське суспільство стає повноструктурним: у ньому з’явилися свої три гілки влади (законодавча, виконавча, судова), армія, правоохоронні органи, дипломатія.

Вона творить свою інтелігенцію та своїх політичних лідерів. Завдання полягає в тому, щоб на основі вивчення історії та справжніх мотивів діяльності різних політичних сил сьогоднішньої України прискорити цей процес.

Управлінський апарат застосовував різні типи терору: економічний, фінансовий, психологічний тощо. Для здійснення поставлених цілей влада протягом кількох десятиріч створила в загальнодержавних масштабах всеохопну й доволі точну інформаційну управлінську базу, шляхом обліків, анкетування, паспортизації та перепису населення. Ця база віддзеркалювала як кількісний, так і якісний склад населення, переважно міського, і передусім чоловічого. У сукупності держава отримала досить повну характеристику населення. Збір та систематизація відомостей про населення були найпершим і найголовнішим завданням спецслужб. Арешти проводились на основі саме цієї інформації.

Інший вид масового терору — чистка окремих територій. Територіальна (регіональна) влада на практиці підходила до справи з погляду політичної лояльності. Вважаючи, що на певній території існувала особливо висока концентрація ворожого режиму населення, більшовики “просіювали” населення група за групою.

В основу інструкції, якою завжди користувались під час підготовки опер-чекістського складу перед проведенням будь-яких масових операцій “зачистки”, було покладено досвід Кубанської операції 1932—1933 рр. Ця операція була спрямована проти кубанського козацтва, серед якого нараховувалося не менше 90 % нелояльних до влади осіб. Операцію було проведено за оперативним планом, розробленим в УГБ ОГПУ. На місці нею керувала виїзна окрема оперативна інспекція ОГПУ, яка складалась із вищих чинів УГБ. Проводили операцію силами Північнокавказького крайового управління ОГПУ, підсиленого спеціальними оперативними загонами. Вважається, що разом із оперчекістським складом і місцевими силами ОГПУ в Кубанській операції взяли участь 12 тис. осіб.

Операція складалася з двох частин: оперативно-підготовчої та оперативно-виконавчої. Оперативно-підготовча частина включала поділ усього корінного населення на чотири категорії.

Категорія А — активні учасники білого руху й активні вороги колективізації. Ця категорія підлягала знищенню.

Категорія 1 (*перша категорія*) — учасники білого руху й пасивні вороги колективізації. Зараховані до неї не підлягали розстрілу на місці, а призначались до довгострокового замкнення у таборах третього розряду, тобто практично теж знищувались.

Категорія 2 (*друга категорія*) — до неї були включені всі не зараховані до категорії А та першої, а також ті, хто раніше не довів свою особливу лояльність радянському режиму. Друга категорія підлягала короткостроковому (до 5-ти років) замкненню у виправно-трудовах таборах із подальшим адміністративним поселенням на північних теренах СРСР. Невелика частина населення другої категорії — переважно великі працездатні родини висилались на адміністративне поселення по нижній течії, вздовж річки Єнісей, на північ від Туруханська.

Категорія 3 (*третья категорія*) — включала ту частину корінного населення, яка колись чимось особливим довела свою лояльність до більшовизму і хто через це поки що не підлягав знищенню, ув’язненню чи засланням. До категорій А, першої та другої, потрапило чимало й таких осіб, хто в період громадянської війни й революції був на боці червоних.

Розглянемо механізм однієї із проведених операцій. Технічно Кубанську операцію провадили так: у станицю чи районний центр приїздила посилена оперативна чекістська

група в супроводі спецоперзагону, яка разом із місцевими працівниками ОГПУ й міліції поділяла людність на вказані вище категорії й складала списки на кожен категорію окремо. Робилось це довільно без жодної перевірки та розслідування. Після підготовки списків до станиці або району викликали додаткові спецоперзагони у необхідній кількості. Усі дороги перекривали заставами, і людей починали арештовувати згідно із складеними списками. Спершу арештовували осіб з категорії А. Заарештованих під виглядом відправки до в'язниці для слідства, відвозили на декілька кілометрів у степ, примушували вирити собі могилу й розстрілювали. А в оперативно-виїзну інспекцію УГБ-ОГПУ надсилали акт розстрілу та список розстріляних. У тих випадках, коли розстріл на місці був із певних причин небажаним, заарештованих, які підлягали знищенню, відправляли до Краснодару або Ростова й розстрілювали там у внутрішніх в'язницях ОГПУ.

Осіб із першої та другої категорій, дозволивши прихопити мінімум необхідних речей, етапом відправляли на найближчі залізничні станції. Вантажили у заздальгідь замовлені вагони й висилали на північ в етапно-сортувальні пункти. Тих, кого висилали до табору, розташованого на півночі Європейської частини СРСР, везли у Грязовець та Кіров (В'ятка). Ті, кого відправляли до північного Сибіру, проходили через Новий Орськ (на південному Уралі) [5].

Дослідники припускають, що Кубанська операція ОГПУ зачепила близько 2 млн. осіб. При цьому близько однієї чверті цієї кількості було розстріляно, а решту вислано з Кубані на північ Європейської частини СРСР і в Північно-Західний Сибір. У станиці Ново-Олександрівській, що нараховувала до двох з половиною тисяч мешканців, залишилося всього 300 осіб. У деяких станицях залишалося по 3—5 родин, а то й зовсім нікого. На Кубані замість Полтавської станиці з'явилась Червоноармійська з новим завезеним населенням.

Прикмети зачистки територій і соціально орієнтованого терору поєдналися в голодоморі. Влада локалізувала територію, що підлягала зачистці. Голодомор мав виразний антиукраїнський характер. Він відбувався не на адміністративно-територіальній частині країни, а саме на українській етнічній території, включаючи Кубань та інші етнічно українські регіони. Він вдарив по етнічному ядру української нації, оскільки більшість на цій території становили українці, а більшість українців — селяни. Потрібно відмітити також, що широкомасштабний терористичний захід було спрямовано проти соціально локалізованої частини населення — українського селянства. Голодних українських селян не пускали за межу з Росією. У той же ж час, за кордон з Польщею, ЧРСР, Угорщиною та Румунією “не випускали” інформації про те, що відбувалось.

Відіграв своє і **індивідуальний терор**, що мав передусім психологічне спрямування. Його перший спалах припав на 1918—1922 рр. Від *індивідуального терору*, незважаючи на прямо протилежні бурхливі заяви, більшовики не відмовлялись ніколи.

Механізми терору — це лише реконструкція.

У 1925 р. були репресовані найвизначніші українські музейники (перша хвиля). Друга хвиля припадає на 1933 рік. У 1934 р. на теперішніх теренах України прокотилася нова (третя) хвиля арештів. Остання ліквідаційна хвиля — це період “кінця 1937 — початку 1938 рр.”.

Отже, підходи й моделі були різними, але головна мета була та сама: гноблення української національної ідеї, фальшування органічної культурно-національної традиції та національної культури й формування нової соціальної спільноти — радянського народу. Також можна констатувати й той факт, що у вітчизняній історіографії проблема голоду є частково вивченою. Однак фундаментальних монографічних праць з цієї актуальної теми в українській історичній науці поки що немає.

ВИСНОВКИ

Проблема голоду потребує подальшого ґрунтовного дослідження, створення збірників документів, матеріалів, спогадів свідків голоду, глибоких аналітичних наукових і науково-популярних видань. Нагальною потребою є створення книг, у яких буде висвітлено комплекс питань, причини та наслідки голодоморів в Україні, для кожного, окремо взятого регіону.

Необхідним є також поглиблене дослідження питання чисельності померлих від голоду, тривалості й географії голоду, регіональної історії голодомору, допомоги населення Західних областей України голодуючим, колективізації й голодоморного лиха в селах та містах, спротиву населення насильницьким хлібозаготівлям, репресіям з боку держави, виживання людей в умовах голоду тощо. Багатоаспектна проблема голоду потребує подальшого глибокого дослідження.

1. Білокінь С. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917—1941 рр.: Джерелознавче дослідження.* — К., 1999. — С. 57. 2. Білокінь С. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. Механізм большевистского насилія: Конспект исследования.* — К., 2000. — С. 74. 3. Веселова О. *Стан дослідження проблеми третього радянського голоду в Україні. Голод 1946—1947 років в Україні: причини і наслідки.* / Матер. Міжнар. наук. конф. — К. — Нью-Йорк: В-во М.П. Коць. 1998. — С. 94—105. 4. *Голод 1921—1923 років в Україні.* — К.: Наукова думка, 1993. — С. 189—190. 5. Денисов В. *Массовые акции КПУ и СПУ НКВД // Народная правда.* — Paris, 1950. — Septembre. — № 9—10. — С. 29—30. 6. Лубянка, ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 1917—1960: *Справочник / Сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров.* — М.: Демократия, 1997. — С. 153. 7. Петров В. *Діячі української культури (1920—1940 рр.) жертви большевицького терору.* — К.: Воскресіння, 1992. — С. 27. 8. Усенко І. *Архівно-слідчі справи як джерело з історії держави та права України // Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання.* — К., 1998. — С. 42—43.